

Міністерство освіти і науки України
Департамент науки і освіти Харківської облдержадміністрації
Харківське територіальне відділення МАН України

Відділення: історія
Секція: етнологія

**ЗВУКОВА КЕРАМІЧНА ПЛАСТИКА ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
КІНЦЯ ХІХ - ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ**

Роботу виконала:
Одаренко Марія Ігорівна,
Вихованка гуртка «Кераміка»,
КЗ «ЦДЮТ №2
Харківської міської ради»
учениця 9 класу, ХЗОШ № 68
Харківської міської ради Харківської
області

Науковий керівник:
Подрезова Олена Степанівна,
Керівник гуртка «Кераміка»
КЗ «ЦДЮТ №2
Харківської міської ради»
Керівник гуртка - методист

Харків – 2018

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3	
РОЗДІЛ І.....	5	
1. СТАН ДОСЛІДЖЕНОСТІ ТЕМИ У ВІТЧИЗНЯНІЙ НАУЦІ	5	
РОЗДІЛ ІІ.....	7	
2. ЗВУКОВА КЕРАМІЧНА ПЛАСТИКА ІСТОРІЯ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ.....	7	
2.1. Історія та призначення звукової кераміки.....	7	
2.2. Класифікація звукової керамічної пластики за ступенем розкриття у ній акустичних якостей	10	
2.3. Гончарні осередки за історико – етнографічними районами Правобережної України.....	12	
2.4. Класифікація звукової керамічної пластики згідно історико- етнографічним осередкам Правобережної України.....	16	
2.5. Етапи виготовлення звукової пластики.....	20	
2.6. Основні типи пластики.....	22	
2.7. Призначення та функції акустичної пластики.....	23	
В И С Н О В О К	Д О	Р О З Д І Л У
ІІ.....	24	
Р	О	З
Д	І	Л
ІІІ.....	25	
3. ЗВУКОУТВОРЕННЯ.....		
25		
3.1. Формування резонаторної камери та свисткового механізму для відтворення звуку.....	25	
3.2. Ступені розкриття акустичних якостей керамічних виробів..	26	
В И С Н О В О К	Д О	Р О З Д І Л У
ІІІ.....	28	
ВИСНОВКИ.....	3	
9		
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	31	

ДОДАТКИ.....	
33	
СПИСОК ІНФОРМАНТІВ	
45	

ВСТУП

Дана робота є продовженням досліджень, початих у 2016 році з пошуку та класифікації звукової кераміки України XIX –XXI століть, детального вивчення регіональних відмінностей формотворення, орнаментування та всіх технічно-технологічних засобів виготовлення звукової пластики регіонів Правобережної України.

Актуальність дослідження. Сфера народного мистецтва – це та скарбниця культурних і духовних цінностей, створених людиною, яка в умовах сучасних глобалізаційних процесів потребує уважного всебічного вивчення та збереження. Розглядаючи одні з найдавніших витворів народної творчості – керамічні вироби з акустичними пристосуваннями, бачимо, що в контексті духовного розвитку людини, вони стали мистецьким феноменом та надбанням. Керамічна пластика з акустичними пристосуваннями в народній та професійній творчості присутня практично у всіх світових культурах, що еволюціонувала, збагачувалась новими прийомами формотворення та декорування, набуваючи щораз нових образів та функціональності.

Актуальність дослідження звукової кераміки полягає у тому, що ряд важливих творчих знахідок майстрів в ділянці керамічної акустичної пластики з боку дослідників не стали предметом уважного дослідницького аналізу, що вона виходить за рамки загальноприйнятих класифікацій і є малодослідженою, адже у працях мистецтвознавців, археологів, етнографів, фольклористів та музикознавців це є лишень побіжною темою.

Об'єктом нашого дослідження є керамічна пластика та народні музичні інструменти Правобережної України.

Предметом нашого дослідження є технологічні особливості та звуковидобувні якості керамічної пластики та керамічних музичних інструментів та використання їх в обрядовості та побуті українців.

Мета роботи: охарактеризувати особливості формотворення керамічної пластики зі звуковими пристосуваннями на теренах Українського Полісся Центральної, Південної та Західної Правобережної України від кінця XIX століття до наших днів.

Досягнення мети даної роботи передбачає послідовне вирішення таких завдань:

- 1.Визначити поняття «Звукова кераміка». Дослідити історію її виникнення.
- 2.Визначити використання в обрядовості та побуті українців Правобережжя керамічної звукової пластики та керамічних музичних інструментів.
3. Зробити компонентний аналіз сучасної звукової кераміки, простежити її спільні і відмінні риси з традиційною керамічною пластикою.

Джерельною базою нашої роботи стали роботи науковців ХХ ст.; фондів збірки Національного музею – заповіднику українського гончарства у Опішньому, Національного музею народної архітектури і побуту (2016р.), Національного музею іграшки (м. Київ), Харківського художнього музею, Харківського історичного музею; а також матеріали наших польових досліджень – опитування та листування з гончарями та керамістами м. Одеси та м. Івано-Франківська, та з Всеукраїнського фестивалю «День гончарства в Опішньому» (2015 - 2017 рр.).

Географічні межі дослідження – Етнографічні осередки Західної України, Українського Полісся та Південної і Центральної Правобережної України.

Хронологічні межі дослідження – кінець ХІХ – початку ХХІ століття, у разі потреби ми понижуємо граничну межу до артефактів епохи неоліту.

Наукова новизна нашої роботи полягає у тому, що саме ця тема стала предметом спеціального аналізу.

Практичне значення дослідження є використання його результатів у практичних заняттях у гуртках та на уроках прикладного і художнього профілю загальноосвітніх та фахових навчальних закладів.

Апробація нашої роботи була проведена на обласному етапі Всеукраїнської експедиції учнівської молоді «Моя Батьківщина - Україна» (2016 р.); на Х Всеукраїнській історико - краєзнавчій конференції учнівської молоді «Пізнай себе, свій рід, свій нарід» (2016р., 2017 р.); на ХХVІ міжнародній конференції молодих науковців та учнівської молоді «Правоохоронні пам'ятки Слобожанщини»

Структура роботи складається зі змісту, вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури, списку інформантів, додатків та фотоматеріалів.

РОЗДІЛ І

СТАН ДОСЛІДЖЕНОСТІ ТЕМИ У ВІТЧИЗНЯНІЙ НАУЦІ

В українському гончарстві тісно сплелися побутове й мистецьке начало, праця й гра, обряд і ритуал, колективні уявлення про навколишній світ й індивідуальні творчі вподобання, будні і свята. Історична цінність та своєрідність української кераміки зумовлена насамперед світоглядним, практичним досвідом, місцевими умовами життя людей.

А своєрідність, специфіка прадавніх мистецьких традицій визначається багатьма історичними чинниками, передусім, змішаним етнічним складом місцевого населення.

Дані про період неоліту як початку первісної образотворчої діяльності людини та обпалення глиняних виробів на теренах України знаходимо в дослідженні мистецтва неоліту та епохи міді-бронзи Д. Я. Телегіна, а також К. І. Матейко

На початку ХХ ст. про керамічну пластику з акустичними пристосуваннями згадують дослідники Марко Грушевський (1865-1938), а також Г. М. Хоткевич. М. Грушевський подає керамічні коники-свистунці як музичні інструменти, які виготовляють гончарі та “по шагу їх продають”, а також описує спосіб гри на цих виробках. Гнат Хоткевич відносить такого типу свистуни до примітивних духових інструментів.

У другій половині ХХ ст. до такого роду кераміки зверталось чимало дослідників. Так, Ю. П. Лащук відзначає широке виробництво дитячих глиняних іграшок – здебільшого свисточків у ХІХ – початку ХХ століття та їх вивезення на далекі ринки Причорномор’я, в Курську і Воронежську губернії М. Є. Станкевич здійснює пошук прототипів керамічних звукових іграшок у ранніх епохах на території України, зв’язків із язичницьким культом та народною міфологією. Він аналізує розвиток анімалістичних та

антропоморфних глиняних забавок-свищиків у різних гончарних осередках, в тому числі на Косівщині.

О. М. Пошивайло описує гончарні вироби-свистунці в традиційно-побутовій культурі українців, які в другій половині XIX ст. використовувалися як дитячі іграшки. Загалом вчений описує такі різновиди керамічних звукових виробів: свистунці, соловейки, барині, брязкальця-хихички, вказуючи на їхнє обрядове призначення

Б. Яремко у своїх дослідницьких працях над гуцульськими народними музичними інструментами описує керамічну «зозульку» – один з найдавніших інструментів. Також він відзначає очевидну появу на Гуцульщині в другій половині XIX окарин – глобулярних флейт яйцеподібної форми.

Глибоко дослідила історію, типологію, художньо-функціональне призначення народної глиняної іграшки Л. М. Герус, яка детально описала способи формотворення та декорування, що застосовуються на теренах України

Одним з сучасних дослідників, які внесли значний вклад з вивчення народної керамічної іграшки зі звуковими пристосуваннями та звукової кераміки Західної України в польових умовах, по праву можна вважати аспіранта Львівської національної академії мистецтв, кераміста, мистецтвознавця Олександру Чаплій, реконструкція деяких звукових пристосувань в її виконанні представлена в нашій дослідницькій роботі.

РОЗДІЛ II

ЗВУКОВА КЕРАМІЧНА ПЛАСТИКА ІСТОРІЯ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ

1. Історія та призначення звукової кераміки

Відомо, що випалювати глиняні вироби люди почали в період неоліту. З цього часу глина стала основним матеріалом, в якій наші предки втілювали образи навколишнього світу в об'ємно-просторовому вирішенні: фігурки людей, тварин, тощо. Найцікавішими з мистецького боку є трипільські статуетки епохи енеоліту або міді, що частіше зображають жінок, фігурки різних тварин: бики, корови, вівці, рідше – коні. Антропоморфні статуетки відзначаються схематизмом та стилізацією, на відміну від більш натуралістичних за виконанням анімалістичних фігурок. Серед знахідок епохи бронзи відомі порожнисті фігурки птахів, очевидно куріпок. Такі витвори як калатальця виготовлялися вже в часи трипільської культури. Проте, найбільш численними серед керамічних виробів з акустичними пристосуваннями є свистунці. Вони відігравали важливу роль у різних культурах світу, особливо Китаю та доколумбової Америки.[13, с.15]

Відомі численні пам'ятки керамічної пластики різних епох, які були знайдені археологами по всій території України. Як особливо важливе відкриття вирізняються керамічні пам'ятки часів Київської Русі знайдені під час досліджень давніх поселень X-XIII ст. (Наприклад біля с. Атуничі на півночі Чернігівського Полісся. Тут збереглися об'єкти - свідки про добування сировини для випалювання виробів, житла гончарів, різнофункціональні вироби, серед яких керамічні іграшки, писанки та брязкальця). Корені гончарного мистецтва сягають глибин родоплемінного праслов'янського періоду. В останні десятиріччя дослідники дотримуються думки про те, що найдавнішу територію праслов'ян треба вбачати у нинішній Правобережній Північній Україні. Це ареал колишньої прабатьківщини слов'ян. Своєрідність, специфіка київсько-поліських прадавніх мистецьких традицій визначається багатьма історичними чинниками, передусім, змішаним етнічним складом місцевого населення - його походження пов'язане з

дулібами, древлянами, полянами і дреговичами, сіверянами, литвинами, старовірами. [4,с. 224],[7, №5, с.78]

Слід відзначити, що керамічна пластика зі звуковими механізмами протягом своєї історії мала різне призначення. Акустичні ефекти такої пластики могли використовуватися у ритуалах (святкування, поховальний обряд), виконувати сигнальну функцію (мисливство, випас домашньої худоби, війна) чи сповіщати про якусь подію або явище.

Проте, більшість зразків, які містять звукові пристосування походить з більш сучасного нам періоду: від другої половини ХІХ століття до наших днів. Тож, у цей період в Україні виготовляли звукові вироби-іграшки практично всюди, де було розвинене гончарство, в усіх досліджуваних нами історико - етнографічних регіонах. Відповідно, кожному гончарному осередку притаманні свої власні способи пластичного та кольорового вирішення й орнаментування глиняних виробів. [13, с.16]

З другої половини ХХ століття домінують декоративна, розважальна та сувенірна функції звукової пластики, проте слід також зазначити ужиткову функцію, адже щораз частіше вона стає предметом зацікавлення з боку музикантів. Свистунці, окарини та калатальця застосовуються різними музичними ансамблями, театральними колективами тощо.

Деякі види звукових керамічних виробів виконували роль дитячих іграшок. Серед них свищики та брязкальця (торохтушки). За дослідженнями Порфирія Мартиновича (1904 р.) «Свистять діти часто: часом свистить котре пісню або й так у лад перебирає язиком крізь зуби...Щоб посвистіти ще інакше, роблять свищики й пищики усякі, одначе їх роблять не стільки задля того, щоб краще і дужче свиснути, скільки на те, щоб самою роботою повтішатися...». «Готові з глини гончарі вироблюють коники і по шагу їх продають... Всередині він порожній і на спині дві дірочки задля двох пальців...Як воно засвистить, пальцями перебирають по дірочках тих двох, то воно і ладно таке здається як грає. А дитині – іграшка і забавка не абияка!» [16, с. 479-481]. «Для дітей найбільшою забавою були глиняні іграшки. Заздалегідь виглядали вони, чи не

їде гончар возом. А як побачать, то бігли навздогін і кричали благально: «Діду, свистунів нема?»» [8, с. 402]. Є.А.Покровський писав у 1897 році, що «свистунець інколи є єдиною іграшкою нашої селянської дитини, але вона є і чи не обов'язковою для кожної з них». В одному з творів українського письменника, мистецтвознавця і фольклориста другої половини ХІХ – початку ХХст.. В.П. Горленка є поетичний опис: «малеча виглядає своїх батьків, які от-от мають повернутися з ярмарковими гостинцями, серед яких обов'язково буде глиняний свистунець»[8, с.254]. Також П. Мартинович згадує про торохтільце (торохтьоло) «Більші діти бігають, радіючи, що торохтять, а менші сидячі торохкотять. Усе ж таки забавка воно є дітям. Є, що й на базар виносять продають таку забавку, і люди й купують...ще й розмальовують торохтьола ції». Торохкальця та свищики діти робили самі або їхні батьки з підручних матеріалів – гусячих шийок та свинячого пузиря, дерева, соломинок. З глини іграшки виготовлялись гончарями, або їхніми дітьми, які переймали ремесло батьків [16, с.463], (Додаток Г,1)

Музика, створена на свистунцях, та шумові ефекти калаталець за народними українськими повір'ями, оберігали людей від нечистої сили та зурочень. Про поєднання ігрової та магічної функції калаталець та свистунців свідчить їхнє виявлення у могилах дітей. Свистунці-іграшки, безумовно, несуть пізнавально-виховну функцію. Шляхом гри дитина пізнає світ, здійснюється її соціалізація в суспільстві, адже розвивається її спостережливість та кмітливість. Завдяки умовності, а не натуралістичності образу дитина вчиться розуміти метафоричну мову мистецтва, зокрема народного. Також мова йде про терапевтичну функцію музичного мистецтва, яка навіть використовується сучасною медициною, а гра на інструментах допомагає багатьом дітям розвивати музичний слух та чистоту інтонування. За словами Бориса Миколайовича Цибульника (Додаток Е,1), свистунці завжди виготовлялись не тільки, як оберег, а й як профілактика дитячих хвороб – від бронхітів і запалення легенів, астми. Застосування іграшки як оберегу має наукове обґрунтування: різкий звук, який лунає у полі чи лісі, лякає звірів, чим «охороняє» дитину (Додаток Г- 5,7,8)

Функціональне призначення звукової керамічної пластики Правобережної України впродовж досліджуваного періоду також поступово змінювалося. Дослідники вважають, що звукова пластика мала переважно культове й обрядове призначення, яке поступово видозмінилося в ігрове, розважальне, декоративне та сувенірне.

Найпоширенішим з гончарних виробів, які використовувалися в календарних обрядах - свистунці Загальнопоширеною є прикмета, що шум і свистіння відганяють нечисту силу. Тобто свистунці, за допомогою яких видобуваються ці звуки, – це своєрідні обереги від усякої нечисті, перш за все обереги дітей. Ними супроводжувалося відправлення майже всіх весняно-осінніх землеробських культів, релігійних свят, для яких суттєвим було забезпечення ритуальної чистоти середовища виконання обряду. В обрядах свистунці використовували як магичні інструменти для викликання у літню спеку вітру і дощу. Колись на ярмарках, базарах, під час святкових гулянь продавалися тисячі дрібних яскраво і винахідливо розписаних свищиків. Ритуальне свистіння під час свята на честь сонячного божества Ярила мало на меті пробудження сонця від сну, щоб його тепло сприяло початку польових робіт. [11, с.95]. (Додаток Г-5,7,8)

2. Класифікація звукової керамічної пластики за ступенем розкриття у ній акустичних якостей

Специфіка дослідження звукової керамічної пластики полягає в тому, що вона виходить за рамки згаданих класифікацій. Окрім мистецтвознавчого підходу до вивчення пластики, ми маємо справу з особливостями її звукоутворення. Тому вважаємо необхідним розглянути звукову керамічну пластику зазначеного часу в Україні з позиції інструментознавства, керуючись систематикою музичних інструментів Еріха фон Хорнбостеля та Курта Закса [13, с. 160], що полегшить подальше мистецтвознавче дослідження.

Також ми розробили класифікацію пластики за ступенем розкриття у ній акустичних якостей, спираючись на надбання українських народних і професійних майстрів (Додаток Д -1,2)

Роблячи типологічний аналіз звукову керамічну пластику можна виділити в окремий рід художньої кераміки, що є видом декоративно-прикладного мистецтва. Водночас слід розглядати цей рід у взаємозв'язку з іншими родами художньої кераміки - як архітектурна кераміка, обладнання житла, культові й обрядові предмети та іграшки: [10, с.82]

- Архітектурна кераміка - це голосники, які вбудовувалися у стіни та куполи сакральних споруд у часи Київської Русі. Окрім конструктивних архітектурних цілей (полегшення ваги склепіння), вони мали акустичне призначення (покращення акустики).
- Обладнання житла - скульптури малих форм із звуковими елементами, основною функцією якої є оздоблення інтер'єру,
- Культові і обрядові предмети - дзвіночки та писанки - брязкальця,
- Іграшки - зооморфні та антропоморфні свищики та калатальця, деркачи, а також соловейки.

На основі конструктивно-функціональної концепції пластики, застосовуючи музикознавчу термінологію та враховуючи джерело звукоутворення, використовуючи сучасні класифікації можна виділити чотири типологічні групи:

- аерофони (повітря є первинним джерелом коливань),
- ідіофони (матеріал інструмента видає звук завдяки своїй жорсткості та пружності),
- мембранофони (джерело звуку — туго натягнена перетинка-мембрана)
- хордофони (одна чи кілька струн натягнені між двома нерухомими точками).

Групи аерофонів та ідіофонів найбільше поширені у творчості українських митців і становлять найбільшу частину нашого дослідження. У цих групах вирізняємо наступні підгрупи: свистуни, сопілки, окарини - «зозулі», соловейки, сигнальні ріжки (аерофони); дзвіночки, калатальця (ідіофони).

Кожна підгрупа пластики має характерні конструктивно - технологічні особливості, дотримання яких уможлиблює відтворення звукових ефектів і конкретних звуків. Свистуни та окарини мають такі спільні елементи:

порожня камера, свисткові пристосування та грифні отвори, іноді вушка для нанизування нитки.

3. **Гончарні осередки за історико – етнографічними районами Правобережної України.**

У всіх районах Правобережної України в кінці ХІХ – початку ХХ століття існувала густа мережа керамічних осередків. Джерельні традиційні основи керамічного виробництва загально - спільні для всіх районів, що підтверджують гончарні вироби у типологічних групах, їх функціональна роль, спільні художні ознаки. Відмінності можна спостерігати тільки за незначним коливанням асортименту, декоруванням виробів, деяких секретів виробництва окремих майстрів, та часовими строками, коли домашнє гончарство прийшло до занепаду в окремих осередках за різних причин.

Українське Полісся. Проведені польові дослідження в 1980-1990 рр. показали, що домашнє гончарне виробництво в окремих осередках збереглося до 90-х років ХХ ст. У кожного з них були здавна відомі поклади «доброї» гончарної глини, копальні та гончарні печі, а також, безумовно, й самі гончарі (за матеріалами культурологічної експедиції в 1994-1999рр.[4, с. 293]) Поліське гончарство внаслідок аварії на Чорнобильській атомній станції зазнало непоправимих втрат. Але й досі в окремих, не виселених осередках продовжує існувати в умовах домашнього виробництва [4, с. 230]

При найпоширенішому світло-мішаному брунатному кольорі майже в усіх гончарних осередках поліського регіону було знаним виробництво чорнолощеної кераміки. Головний декоративний акцент - геометричний орнамент, нанесений технікою лоціння, гладження

Осередки Українського Полісся Правобережної України:

Житомирщина: : села В'язівка, Норинці, Красилівка, Словечне, Болотниця, Млини, Гошів.

Керамічна звукова пластика – дитячі забавки-свищики, коники, писанки-брязкальця, тарахкальця.

Переважає чорнолощена кераміка (Додаток Г -5а,в)

Рівненщина (XIX- початок XX ст.): міста Дубровиця, Остріг, Корець, Сарни, села - Гоща, Межиріч Гощанського району, Степань Сарненського району, Клевань Рівненського району, Велика Клецька Корелецького району, Залішани, Кривиця, Літвиця Дубровицького району.

Керамічна звукова пластика – забавки свищики, тарахкальця, голосники. Система декорування у багатьох ознаках мають прямі аналоги з керамікою найближчих сусідніх осередків Волинського Полісся.

Волинь: міста Луцьк, Володимир-Волинський, Камінь-Каширський; села - Рокита Старовижівського району, Кульчин Ківерцівського району, Качин і Олександрів Камінь-Каширського району, Згорани і Нудиже Любомльського району, Торчин Луцького району. В урочище Черепії села Вішнівцець існував «ляльковий промисел», вироби під назвою «почаївські свистуни» продавалися на святкових ярмарках близько від Почаївської Лаври.

Керамічна звукова пластика – дитячі іграшки – свищики. Чорнодимлена лощена кераміка з орнаментальними мотивами – сосонками, рисочками, хвильками.

Київська область - села Млачівка, Луб'янка, Плахтянка, Гаврилівка, Нова Петрівка, м. Чорнобиль, Канів.

Керамічна звукова пластика – забавки-свищики, дзвоники. Канівські іграшки – свищики (загалом називались «коники»): качечки, півники, коники, вершники, баранчики, корови.

Чорнолощена кераміка переважала в північних районах області.

Оздоблення - обливали побілом потім глазурували коричневою або зеленою поливою, гравірування (по-місцевому «мережка») [7, №2, с.81] (Додаток Г -8а)

Західна Україна:

У 1990-х роках тут виготовляють глиняну іграшку у вигляді зооморфних свищиків. Народна іграшка займає все більше місця у творчості дітей.

Закарпаття: Виноградів, Іршава, Хуст, Берегове, Ужгород, села Текове, Королеве, Великі Ком'яти, Онок Виноградівський район; с. Вільхівці Іршавський район; с. Квасове Березівський район

Декорування ангобами, чорною поливою з «борошаню» (низькопроцентна залізна руда, або глини забарвлені окисами заліза. Мотиви орнаменту геометричного і рослинного походження одночасно. [7, №5, с. 78-80]

Тернопільська область: Великий Кунинець, Вишнівець, Калагарівка, Товсте Притаманні свищики – вершники.

При декоруванні вироби вкривали суцільним шаром фарби найчастіше одного червоного кольору або кількох – білого, жовтого, синього, зеленого, коричневого кольорів, які наносили плямами (Додаток Г-9)

Львівська область: Гологори, Миколаїв, Салаш, Самбір, Стара Сіль, Стрий
В Старій Солі іграшки (таракальця) розмальовували паралельними білими смугами, які розташовували навскіс, вертикально, або горизонтально (Додаток Г-2). На Бойківщині упродовж першої половини ХХ ст. фігурки пташок зберігали традиційні форми зі спокійним плавним ритмом ліній її силуету. У середині деяких фігурок знаходяться шматочки глини, які при струшуванні створюють звук.

Звукова кераміка: свищики, окарини, дзвоники, таракальця- «хихички»

Хмельницька область: Замихів, Минківці, Смотрич

Оздоблення свистунів «сонечками», «сосонками», та галузками темно-червоного кольору

Івано-Франківська область: Косів, Пістинь, Кут

Гончарство Косівщини 60-80-их років досягає значного піднесення внаслідок появи у 1965 році керамічного цеху при Косівських художньо-виробничих майстернях (сьогодні художньо-виробничий комбінат) та відкриття відділу художньої кераміки у Косівському технікумі народних художніх промислів Велику увагу привертає різномайття виробів з акустичними пристосуваннями Василя Стрипка. Це оригінальні за формотворенням свистунці, окарини, калатальця, дзвони та дзвіночки. Зокрема, майстер творить їх різновиди: окарини-ріжок, подвійна окарини, а також посудини-калатальця: «писанка»,

«каштан», «маківка», «булава», тощо. У ранньому періоді творчості при виготовленні свистунців (Додаток Г-6а,б, 7б, 10а).

Гуцульські фігурки пташок – «зозульки» вирізняються невеликими розмірами, ретельно опрацьованою гладкою поверхнею та розписом. Розпис іграшок по побілу з квітково-рослинними мотивами. Їх наносили поєднанням білої, жовтої, зеленої й коричневої барв. [1, с. 193-194]

Переважна більшість майстрів-керамістів Косівщини, окрім виготовлення предметів ужиткових та декоративних, займається створенням звукової керамічної пластики. Велике розмаїття виробів: «зозульок», окарин, калаталець та дзвіночків заслуговують уваги, адже вони користуються популярністю навіть за межами України. [13, с.156-157] (Додаток Г-9)

Центральна та Південна Україна:

Цей регіон є менш досліджений на предмет виготовлення керамічних виробів. В цих районах на теперішній час зовсім не залишилось гончарних осередків. З опитування керівників гуртків Кіровоградської області (опитування проводились під час XXVII Всеукраїнського фестивалю «День Землі» у м. Кропивницький 2017 р.) всі вони розповідали, що не пам'ятають в даній місцевості гончарних майстерень або цехів, і глина в тих місцевостях «худа» - до роботи не придатна.

Одеса та Одеська обл. За свідченнями С. Пташенчука (Додаток Е-10)– на сьогодення звукова пластика області представляє сувенірну продукцію для туристів, приїжджаючих відпочивати на морі – це свищики, дзвоники, окарини, виготовлені із глини м. Слав'Донецької обл. та мають вигляд переважно риб, акул, китів. Оздоблення – риткування та часткове тонування на теракотовій основі. Сам майстер виготовляє також окарини – тварин з казковою тематикою – у вигляді музик та оркестру. Як нам вдалось з'ясувати, - це копіювання робіт одеської майстрині (яка народилась у Опішньому) Ольги Шиян. Її авторські роботи 1960х років - фігурки тварин - набули антропоморфних рис: змінилось положення тіла з горизонтального на вертикальне, передні лапи перебрали функції рук, які тримають музичні інструменти та інші предмети [1,с. 103] (Додаток Г-5(д,е))

Вінницька область: Бар, Браїлів, Василівка, Гайсин, Луги, Мазурівка, Яловець, Бубнівка

Керамічна звукова пластика – свищики, дзвіночки, соловейки

Кіровоградська обл.: с. Цвітна – забавки-свищики

4. **Класифікація звукової керамічної пластики історико-етнографічних осередків Правобережної України**

Окарини - древній духовий музичний інструмент, глиняна свисткова флейта. Являє собою невелику камеру в формі яйця з отворами для пальців в кількості від чотирьох до тринадцяти. Зазвичай виконана в кераміці, але іноді виготовляється також з пластика, деревини, скла або металу.

За деякими оцінками, інструменти, подібні окарині, з'явилися приблизно 12000 років тому. Вони відігравали важливу роль в культурі Китаю і доколумбової Америки. У європейську культуру окарини увійшли в ХІХ столітті, коли італієць Джузеппе Донаті винайшов сучасну форму цього інструменту. Назва взята з італійської мови, де означає «маленьке гусеня», також має значення – «звуки Землі», «звуки глини». Натхненням для Донаті послужили популярні у дівчорі простенькі глиняні свистульки в формі пташок, здатні видавати три-п'ять тонів. Джузеппе подобалося їх звучання, але зовсім не задовольняв маленький діапазон і поганий лад. Результатом роботи Донаті став інструмент з прекрасним ладом і діапазоном трохи більше октави. Але популярність флейти і автору принесло не це. Справжнє новаторство Донаті полягало в створенні цілого оркестру з п'яти (а пізніше з семи) поєднаних між собою окарин, що охоплюють діапазон, достатній для виконання популярної оперної музики. Послідовники Джузеппе відкривають майстерні в Мілані, Парижі та Лондоні. Завдяки їм окарини з дитячої іграшки перетворюються в невід'ємну частину історії європейської музики. Спочатку так стали називати всі глиняні свисткові флейти зі схожим принципом звукоутворення незалежно від їх діапазону і виробника, а потім назва поширилася і на більш архаїчні безсвисткові флейти, історія яких сягає корінням в ті часи, коли людина тільки навчилася обпалювати глину. Вік найстаріших зразків керамічних виробів дійсно досягає навіть не 12-ти, а 13-

ти тисяч років. Такі артефакти знайдені в Японії і, трохи молодші, на Далекому Сході, в Китаї і Кореї, але нічого схожого на музичні інструменти серед них не було виявлено. Більш того, примітивність цих виробів і низька якість матеріалу змушують сумніватися в здатності їх авторів виконати тонку роботу зі створення флейти, використовуючи відому їм технологію. Саме з розвитком кераміки окарина вписує себе в історію.[14, с.669]

Вік найдавнішого зразка китайської без свисткової окарини сюнь, що має всього один ігровий отвір, налічує сім тисяч років, а тисячу років менше вчені дають знайдений в Македонії тритоновій флейті, а румунський двотоновий свистунець датується 4500 роком до нашої ери. Окарини різноманітних форм і діапазону знайдені на території Індії, Єгипту, Середньої Азії, Японії і багатьох інших регіонів. Подальший розвиток глиняних флейт призвів до створення дво-, три- та навіть чотирикамерних інструментів. [14, с.672] (Додаток Г – 7).

На Правобережній Україні окарини на даний час виготовляються в Одесі, Івано-Франківській області, Львівська обл., Закарпатська обл..

Свищики (свистунці) – фігурки у вигляді звірів, птахів, людей. Фігурка ліпиться від руки на пальці або на паличці, щоб свищик у середині залишався порожнім. Більшість свистунців, завдяки самому способу ліплення, мають архаїчний вигляд. Їх ліплять з цілого шматка глини, який по формі нагадує невеликий млинець. Потім млинець складають навпіл та притискають так, щоб всередині залишилась порожнеча. Далі витягують або закріплюють шию, голову, ноги... Від глибини та об'єму свищика залежить його голос – високий, низький, густий, тоненький. Для урізноманітнення звуку на тулубі свистунів проколювалося кілька отворів, найчастіше - два. «Гончарі виробляють з глини маленькі коники – свистунці і по шагу їх продають. Батьки та матері купують їх дітям. Всередині коник порожній, на спині має дві дірочки для пальців, а трошки нижче хвоста голосничок, точнісінько, як у сопілці. Крізь хвіст (угору уведений, щоб до рота зручно брати), пророблена дірка у живіт коневі. Якщо у хвостик дути то він засвистить, а як пальцями перебирати по двох дірочках, то воно браво так грає. А дитині й іграшка, і

забавка не аби яка.» [2, с.76] (Додаток Г-8). «Свистять діти часто: часом свистять, щоб подати голос, де хто є... Діти так перегукуються між собою, а часом роблять це задля розваги своєї» [2, с.76]. Прообразами скульптурних свистунців був оточуючий світ (коник, півник, курочка, цапик, баранчик, котик, собачка, качечка, гусочка, коза, голуб, бик, орел, павичка з павенятами (Додаток Г-5) Виготовлялися міфологічні (казкові) істоти: кінь з трьома головами, качка з бичачою або кінською головою, а також вершники, коні с панами, козаками, москалями, козаки на трьох конях, чоловіки на баранах, барині з дитям чи з куркою (то були саме свистунці або просто фігурки). Дітям дуже подобалися соловейки – свистунці у вигляді посудини (горщечка), куди наливалися вода. [8, с.219]. Виготовлялись, або виготовляються майже в усіх досліджуваних регіонах (Додаток Г- 5)

«Зозульки» - вид свищика – окарини Західної України . Гуцульські фігурки пташок невеликого розміру (в Косові навпаки – великого) з ретельно опрацьованою гладкою поверхнею, яку прикрашає властивий для цієї місцевості розпис. [1, с.194] (Додаток Г- 9)

«Соловейки» — свистунець у вигляді посудини (горщечка, глечика), куди наливається вода; вдуваючи туди через носик повітря, видобувають звуки, схожі до співу солов'я. Наприклад, у м. Городищі гончар О. Охріменко виготовляв іграшки у вигляді сливи, груші, гарбуза і т.п. [3, с.76]. Зустрічаються в Івано-франківській, Вінницькій обл., Українському Поліссі. (Додаток Г-8, Д-2)

Дзвіночки - ударний керамічний виріб. Вони мають корпус у вигляді зрізаної внизу груші та підвішаного на центральній осі всередині ударника (серця) у вигляді кульки. Вгорі вони можуть бути споряджені руків'ям чи вушком. За дослідженнями Л.М. Герус [1, с.36], дзвоники виступають як скромний аналог великих церковних дзвонів, функціонування яких пов'язане не лише із трактуванням їх як певного виду побутових речей чи музичних інструментів, але як вияв явища синкретичного гатунку. Треба відзначити, що дзвоники, хоч і мають старовинні корені і ними теж користувалися, як оберегами - дзвоном відганяють нечисть, але вони навряд чи є суто українською

іграшкою. Скоріше дзвоники прийшли до нас зі Сходу, де входять до традиційних обрядових атрибутів. Але зараз ця ідея дуже добре підхоплена сучасними майстрами і ми можемо спостерігати цілу низку різноманітних дзвоників в традиційному зооморфному або антропоморфному стилі.

За іншою гіпотезою – це копії дзвіночків, які надівалися на шию худоби, яка випасалася на полонинах. Також є свідчення, що металеві дзвоники використовувались в обрядах весілля («весільний поїзд») та різдвяних святах кріпилися на восьмикутній зірці, що носили по дворах колядники, щедрувальники. Зустрічаються як сучасна сувенірна продукція майже в усіх досліджуваних осередках. (Додаток Б, Г-6)

Калатальце (інші варіанти назв: брязкальця, тарахкальця, торохтушки, хихички) – ударно-шумовий керамічний виріб, який дослідники відносять до типологічної групи музичних інструментів – підвиду глиняної дитячої іграшки. Брязкальця становлять собою пустотілі камери, у які вміщують завбільшки з горох глиняні кульки. При струшуванні кульки б'ються об стінки камери, створюючи дзвінкий звук. За свідченням Ю. Лашука, на Львівщині, зокрема в Старій Солі та суміжних селах Старосамбірського району, донедавна виготовлялися глиняні брязкальця «хихички», відомі ще з домонгольських часів як на Україні, так і в Болгарії. Їм надавалося магічне значення. «Ці кулько-подібні предмети мали всередині камінець, який під час струшування видавав звук, що нібито відлякувало злі сили від дитини, що грається [5, с.85-86]. Кожна іграшка мала своє конкретне виховне значення – тарахкальця призначалися малюкам від народження до 1,5 років. С х о ж і іграшки – брязкальця у вигляді пустотілих фігурок часто знаходять археологи на трипільських поселеннях. Вчені гадають, що вони поєднували в собі декілька сутнісних моментів: по-перше, були символом родючості, яка втілювалася в кількох глиняних кульках, захованих у порожнину в ділянці живота фігурки; по-друге, виконували роль оберіга (Берегині); і по-третє, були власне, брязкальцями, що своїми звуками відлякувало ворожі сили.

Притаманні всьому регіону Українського правобережного Полісся, зустрічаються на Івано-Франківщині, Львівській обл.(Найвідоміші – в с.Стара Сіль) (Додаток В, Г-2,3,4)

Керамічні ріжки. Ці предмети були знайдені під час польових досліджень кераміста О.Чаплій практично в поодиноких екземплярах. Унікальними творами Заячук-Серьогіної І., її чоловіка Серьогіного І. М., Василя Стріпки є керамічні ріжки, сформовані на гончарному крузі та декоровані традиційним косівським розписом на білому тлі, та теракотові. Спочатку вони виготовляли їх виключно для побутових цілей, проте згодом починають забезпечувати їх звуковим пристосуванням – мундштуком – для сигнальної функції [13, с.157]. Виготовляють тільки на Косівщині. (Додаток г -10)

Голосники. Цей тип звукової пластики відноситься до архітектурної кераміки. Сосуди у формі глечиків, які вбудовувалися у стіни та куполи сакральних споруд у часи Київської Русі. Окрім конструктивних архітектурних цілей (полегшення ваги склепіння), вони мали акустичне призначення (покращення акустики). Використовувались при будівництві храмів Києво-Печерської Лаври, Софійського собору у м. Києві. Про них згадується в описі гончарства Рівненщини [4, с.228].

5. Етапи виготовлення звукової пластики.

Художні особливості звукової пластики, які включають формотворення та декор, варіюють залежно від традицій певного осередку, від концепції, умінь і навичок майстра.

1. Формотворення. Способи:

- Ручне ліплення
  - Формування на гончарному крузі
  - Відминання або лиття в гіпсові форми
  - відминання на шаблоні з попередньо виготовлених глиняних пластів
- (ДодатокГ-5)

2. **Отвори.** Проколювання отворів (свисткове пристосування, грифні отвори) у виготовленні аерофонів і здійснюється ще у вологих виробках. (Додаток Д, Г-9а)

3. Декорування.

Звукова керамічна пластика Правобережної України кінця ХІХ – початку ХХІ ст. поділяється на теракотові, димлені, мальовані та немальовані полив'яні чорнолощенні вироби, а також вироби з фаянсової, порцелянової та шамотної мас.

Поширення на теренах України цих підвидів нерівномірне й залежить від наявності та доступності сировини, умов праці. Так, теракотові вироби є найпоширенішими і серед народних, і серед професійних майстрів. Димлені, мальовані та немальовані полив'яні вироби притаманні здебільшого майстрам, які працюють у гончарних осередках. Фаянсові, порцелянові та шамотні вироби зустрічаємо лише у творчості професійних художників-керамістів. Чорнолощена кераміка з глини, що містить високий складник заліза, випалюється у горнах без доступу кисню, під закритими отворами горна. При такому випалюванні черепок зафарбовується у сірий, чорний, часто з синюватим відтінком, - усе залежить від таїнства вогню. Таку кераміку називали в народі за кольором - сіра, чорна, синя, синява, гартована. Головний декоративний акцент - геометричний орнамент, нанесений технікою лошіння, гладження

У декоруванні застосовується широкий спектр технік. Теракотові та димлені вироби декорують риткуванням (гравіруванням), тисненням (нанесення стеками, штампами, тканиною тощо певних рельєфних зображень), рельєфним ліпленням і загладжуванням (лискуванням), розпис підполив'яними фарбами, лошіння, суцільне поливання поливою (наприклад, задувка з пульверизатора). Теракотові вироби також оздоблюють розписом кольоровими ангобами, темперними, олійними чи аніліновими фарбами, тонуванням, а також втиранням фарб у заглиблений рельєф. Мальовані полив'яні вироби декорують ріжкуванням, фляндркуванням, накапуванням, мармуруванням, обливанням ангобами, інколи в поєднанні з риткуванням, з

наступним поливанням прозорою поливою. Для декору фаянсових, порцелянових і шамотних виробів застосовують декоративні покриття: підполив'яні та надполив'яні фарби, поливи, емалі, солі та оксиди кольорових металів. Шамотні вироби також декорують техніками “раку” та “обварювання”.

Серед традиційних орнаментальних мотивів, що прикрашають поверхні дзвіночків, калаталець, окарин та свистунців зустрічаються геометричні: коло, овал, «копитця», «зубці», квадрати, ромби, «заячі вушка», «серденька», а також рослинні: «листячко», «дубові листочки», серцевидні листочки, «трилисники», «сосонки», «кучері», «ружки», «пуп'янки», «дзвоники», «ягідки», тощо. Такі спрощені елементи декору: стилізовані роги, вуха та лапки тварин та птахів, походять з архаїчних часів, які детальніше були розроблені пістинськими та косівськими майстрами. [Додаток Б] Невід'ємною частиною розписів є дрібна решітка з косими перехрещеними лініями – «ільчате письмо». Цей мотив заповнює геометричні фігури-ромби, трикутники, кола, півдуги, «копитця». Цікавими є зооморфні зображення (наприклад, с зображенням півня). Також зустрічаються різні трактування мотиву «вазонка», що відображає «дерево життя», символ добре відомий давнім культурам.

Ще одна традиційна техніка розпису – *ріжкування*, назва якої походить від коров'ячого ріжка, кінець якого пробивали і вставляли гусяче перо. Ця техніка полягає в нанесенні візерунків ангобами (переважно білим) на поверхню сирого стужавілого виробу. Сьогодні майстри замінили коров'ячий ріг на медичну грушу, проте назва техніки не змінилася. Ріжкуванням наносять різні орнаментальні мотиви: від найпростіших – крапочки, лінії, листочки, завитки, розетки, до складніших – птахи, олені, баранці. Часом у декорування вводять зелену та жовту підполив'яні фарби по утильному черепку і закріплюють прозорою поливою.

2.6. Основні типи пластики

Найчастіше пластика відображає світ природи, а також предмети, які створила людина, тому можемо виділити такі основні типи:

- зооморфна пластика: лев, вовк, лисиця; кінь, пес, кіт, коза, баран; рибка; жаба; черепаха, крокодил, ящірка; рак; курка, півень, пава, зозуля, соловей.
- антропоморфна пластика: пані, пані з дитиною, вершник;
- фітоморфна пластика: жолудь, гриб, маківка, шишка;
- скевоморфна: хатка, глечик, черевичок, постолі, дзвін, булава, колиска;
- пластика з абстраговано-поетичним образом: фантастична істота (дракон, триголовий кінь);
- геометрична пластика: куля, циліндр, конус.

Свистуни, підгрупа аерофонів, представлені найбільшою різноманітністю типів: від натуралістичних до стилізованих образів. Серед окарин і калаталець також зустрічаються різні типи, проте переважають спрощені геометричні форми.

Пластика в окремих випадках повторює форми музичних інструментів різних народів світу, виготовлених з інших матеріалів, зокрема, дерева, металу тощо. Наприклад, дзвіночки повторюють форми бронзових дзвонів, брязкальця - латиноамериканських маракасів (Додаток Г – 6, 3,4,10)

2.7. Призначення та функції акустичної пластики.

Функціональне призначення звукової керамічної пластики в Україні впродовж досліджуваного періоду поступово змінювалося: від культового й обрядового призначення до ігрового розважального, декоративного та сувенірного.

Слід відзначити, що окремі типи пластики відіграють пізнавально-виховну та терапевтичну функцію. Через узагальнені образи витворів дитина вчиться пізнавати навколишній світ. Гра на звукових виробках розвиває мислення, моторику та систему дихання (аерофони). Окремі вироби є професійними музичними інструментами (окарина, сопілка) й використовуються у концертній грі.

До обладнання житла можемо зарахувати скульптуру малих форм із звуковими елементами, основною функцією якої є оздоблення інтер'єру, до культових та обрядових предметів - дзвіночки та писанки-калатальця, до іграшок - свистуни, калатальця, а також соловейки.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ II

Керамічні вироби з акустичними пристосуваннями, в контексті духовного розвитку людини, стали мистецьким феноменом та надбанням. Керамічна пластика з акустичними пристосуваннями в народній та професійній творчості присутня практично у всіх світових культурах, але більшість зразків, які містять звукові пристосування походить до більш сучасного нам періоду, починаючи з другої половини XIX століття і до наших днів.

У всіх районах Правобережної України в кінці XIX – початку XX століття існувала густа мережа керамічних осередків. З власних досліджень ми бачимо, що гончарний промисел був більш розвинутий на Західній Україні, Українському Поліссі, деяких північних районах Центральної України. В цих центрах гончарство існує до наших днів, або існувало до кінця XX століття. Керуючись систематикою музичних інструментів Еріха фон Хорнбостеля та Курта Закса ми розробили класифікацію пластики за ступенем розкриття у ній акустичних якостей, спираючись на надбання українських народних і професійних майстрів, отримавши 4 типологічні групи: аерофони, ідіофони, мембранофони та хордофони. Аерофони та ідіофони найбільше поширені у творчості митців Правобережної України. До них належать: аерофони - окарини, свищики, «соловейки», зозульки, керамічні ріжки, голосники; ідіофони - дзвіночки, тарахкальця, писанки - брязкальця, калатальця.

Розташування різних видів звукової пластики по гончарних осередках нерівномірне. Такі іграшки, як свищики в вигляді пташок, коників, вершників часто присутні в усіх досліджуваних районах; брязкальця, калатальця – зустрічаються доволі часто на Західній Україні та Українському Поліссі; соловейки - центральних областях країни; окарини, зозулі – на Західній Україні та Поділлі; а керамічні ріжки зустрічаються тільки в районі м. Косів; а про голосники ми знайшли спогади лише вивчаючи відповідну літературу.

РОЗДІЛ III ЗВУКОУТВОРЕННЯ

3.1. Формування резонаторної камери та свисткового механізму для відтворення звуку.

Основну роль у виготовленні аерофонів відіграє порожнина, що виступає резонаторною камерою. Вона займає найбільший об'єм виробу і відтворюється у яйцевидній формі чи набуває форми анімалістичної фігурки (тулуб, голівка, ніжки). Від величини камери залежить висота звуку: чим менша камера, тим звук вищий за тоном. Не менш важливими елементами формування є правильне виготовлення свисткового механізму (канал для вдування повітря, яке розсікається об загострений клин голосника – вихідного отвору, і спричиняє звучання), адже від цього залежить якісне звуковидобування, а також розміщення на поверхні аерофона грифних (ігрових) отворів. Свистковий механізм у анімалістичних виробках майстрів переважно спостерігається у хвостиках «зозульок», «рибок», «кабанчиків» і т. д., а грифних отворів налічується від одного до шести. Ці елементи виготовляються спеціальними стеками, а наявність звуку перевіряється ще тоді, коли виріб сирий й ледь стужавілий. [Додаток Д]

Формування дзвіночків також має певні вимоги щодо форми та архітектоніки для подальшого практичного використання та відтворення звуку. За будовою, вони складаються з корпусу у вигляді зрізаної внизу груші та підвішеного всередині ударника у вигляді кульки. За практичними особливостями, дзвоники необхідно зручно взяти до рук або підвісити. Для цього їх доповнюють рукояткою чи підвіскою, а ударник закріплюють на нитці, яку пронизують крізь отвір у центральній осі корпусу. Довжина нитки регулюється доти, поки при похитуванні дзвінка не виникатиме яскравий звук внаслідок зіткнення ударника з корпусом. Косівські майстри формують дзвіночки на гончарному крузі, надаючи їм різного силуету, за рахунок певного співвідношення пропорцій. Декорування цих виробів, як традиційне, так і авторське, має свої специфічні вимоги, адже форма виробу

підпорядковує собі орнамент. Рисунок, зазвичай, ритмічно розміщується по поверхні в певному напрямі, утворюючи орнаментальний віночок (фризова композиція) і, таким чином, завершує художній образ.[12, с.156]

Калатальця представляють собою порожнисті камери, у які поміщають завбільшки з горох глиняні кульки. При струшуванні кульки б'ються одна об одну та об стінки камери, створюючи дзвінкий звук. Тембр звучання залежить від товщини стінок, хімічного складу глини та якості спікання черепка (це ж стосується і дзвіночків). Яйцеподібні калатальця формуються на гончарному крузі, а більш складніші багатокамерні конструкції – з наступним доліпленням вручну. Композиційна схема та техніки декорування калаталець косівських майстрів подібні до декорування дзвіночків. (Додаток В)

3.2. Ступені розкриття акустичних якостей керамічних виробів.

За ступенем розкриття у пластиці акустичних якостей поділяємо її на три групи: примітивна, професійна та експериментальна.

Примітивна звукова пластика в давнину виступала в ролі обрядового атрибута, оберега, а тепер функціонує як музична іграшка, декоративна скульптура чи сувенір. У ній простежуємо риси і архаїчності, і натуралістичності в побудові образів, наслідування українських народних традицій формотворення та декорування. Серед витворів українських майстрів найчастіше зустрічаємо аерофони (свистуни, соловейки), рідше ідіофони (дзвіночки, калатальця). В основі примітивної музичної пластики спостерігаємо переважання декоративного начала над звуковим. Для прикладу, свистуни видають один-три звуки й здатні відтворити мелодію в межах невеликого інтервалу. (Додаток В)

Професійна звукова пластика виступає в ролі сольних, ансамблевих чи оркестрових інструментів, які створюються відповідно до конкретних вимог музичної практики. Цій пластиці притаманне наслідування традицій формотворення глиняних музичних інструментів, які мають давні корені в інших народів або є модифікаціями більш сучасних інструментів,

виготовлених з інших матеріалів. Найчастіше зустрічаємо аерофони: окарини та сопілки, значно рідше — ідіофони (набір дзвонів). Основний акцент у інструментах ставиться на досягненні високого рівня звукових якостей, їхній зовнішній вигляд переважно спрощений. [12, с.158]

Експериментальна звукова пластика виступає в якості окремого скульптурного твору чи комплексу творів виставкового характеру, об'єктів перформансу тощо. Цей жанр звукової керамічної пластики зародився в Україні на початку XXI ст. Тут простежуємо присутність новаторства, спробу актуалізації, інтерпретації, переосмислення народних традицій, синтез мистецтв. У пластичі простежується авторський експеримент, нічим не обмежений простір фантазії, вихід за будь-які рамки, що проявляється в конструюванні форм разом з пошуком нових акустичних властивостей матеріалу, злиття в одному творі різних типологічних груп пластики (інструменти-гібриди) або трансформація класичних музичних інструментів. Неодмінною характеристикою є оригінальне подання твору глядачеві-слухачеві у вигляді перформансу або інсталяції, прагнення автора виголосити певний маніфест, меседж у поєднанні з елементами сучасного мистецтва. Нерідко автор закликає аудиторію до взаємодії через майстер-клас та спільну гру на інструментах [12, с.158]

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ III

В даному розділі ми з'ясували що, основну роль у виготовленні звукової пластики відіграють елементи звукоутворення цих виробів.

У аерофонів цю роль відіграє порожнина, що виступає резонаторною камерою. Вона займає найбільший об'єм виробу і відтворюється у яйцевидній формі чи набуває форми анімалістичної фігурки (тулуб, голівка, ніжки). Від величини камери залежить висота звуку. Не менш важливими елементами формування є правильне виготовлення свисткового механізму. Ці елементи виготовляються спеціальними стеками, а наявність звуку перевіряється ще тоді, коли виріб сирий й ледь стужавілий.

Формування дзвіночків також має певні вимоги щодо форми та архітектоніки для подальшого практичного використання та відтворення звуку. За будовою, вони складаються з корпусу у вигляді зрізаної внизу груші та підвішеного всередині ударника у вигляді кульки

Калатальця представляють собою порожнисті камери, у які поміщають завбільшки з горох глиняні кульки. При струшуванні кульки б'ються одна об одну та об стінки камери, створюючи дзвінкий звук.

За ступенем розкриття у пластиці акустичних якостей поділяємо її можна поділити на три групи: примітивна, професійна та експериментальна.

ВИСНОВКИ

Керамічна пластика з акустичними пристосуваннями в народній та професійній творчості присутня практично у всіх світових культурах. Пошуком прототипів керамічних звукових іграшок у різних епохах на території України у ХХ столітті займалось чимало дослідників, таких як Марко Грушевський, Ю.П. Лащук, Станкевич М.Є., О.М. Пошивайло, Л.М. Герус, Б. Яремко, які дослідили історію, типологію, художньо-функціональну вартість народної глиняної іграшки з акустичними пристосуваннями.

У всіх районах Правобережної України в кінці ХІХ – початку ХХ століття існувала густа мережа керамічних осередків. Джерельні традиційні основи керамічного виробництва загально - спільні для всіх районів, що підтверджують гончарні вироби у типологічних групах, їх функціональна роль, спільні художні ознаки. Відмінності можна спостерігати тільки за незначним коливанням асортименту, декоруванням виробів, деяких секретів виробництва окремих майстрів, та часовими строками, коли домашнє гончарство прийшло до занепаду в окремих осередках за різних причин.

З власних досліджень ми бачимо, що гончарний промисел був більш розвинутий на Західній Україні, Українському Поліссі, деяких північних районах Центральної України . В цих центрах гончарство існує до наших днів, або існувало до кінця ХХ віка (напр. Косів, Васильків, Львівщина)

Отже, типологічний аналіз правобережної української звукової керамічної пластики кінця ХІХ – початку ХХІ ст. дозволяє виділити її в самостійний рід художньої кераміки. Виявляємо такі основні *технологічні підвиди*: теракотові, димлені, мальовані та немальовані полив'яні вироби, фаянсові, порцелянові та шамотні вироби.

Керамічна пластика зі звуковими механізмами протягом своєї історії змінювала своє *призначення*: від магічно – оберегових функцій, та ігрових, сигнальних і терапевтичних до декоративних, розважальних і сувенірних.

За джерелом звукоутворення та формотворчими ознаками поділяємо пластику на *типологічні групи*: аерофони, ідіофони, мембранофони ті

хордофони. Аерофони та ідіофони найбільше поширені у творчості українських митців. До них належать 1- окарини, свищики, «соловейки», зозульки; 2- дзвіночки, тарахкальця, брязкальця, калатальця.

Розташування різних видів звукової пластики по гончарних осередках нерівномірне. Такі іграшки, як свищики в вигляді пташок, коників, вершників часто присутні в усіх досліджуваних районах; брязкальця, калатальця – зустрічаються довільно на Західній Україні та Українському Поліссі; соловейки - центральних областях країни; окарини, зозулі – на Західній Україні та Поділлі; а керамічні ріжки зустрічаються тільки в районі м. Косів; а про голосники ми знайшли спогади лише вивчаючи відповідну літературу.

Виділяємо *основні типи пластики*: зооморфні, антропоморфні, фітоморфні, скевоморфні, геометрична пластика та пластика з абстраговано-поетичним образом.

Основну роль у виготовленні звукової пластики відіграють *елементи звукоутворення* цих виробів. У аерофонів це - порожнина, що виступає резонаторною камерою, та свистковий механізм. У дзвіночків це підвішений всередині ударник. У калаталець - глиняні кульки, які, при струшуванні, б'ються одна об одну та об стінки камери, створюючи дзвінкий звук.

За ступенем *розкриття акустичних якостей* виділяємо три групи пластики: примітивна, професійна та експериментальна.

Як бачимо, українські майстри впродовж ХХ – на початку ХХІ століття використовують традиційні й новітні методи формотворення керамічної пластики з акустичними пристосуваннями. Керамічні вироби з акустичними пристосуваннями сучасних майстрів відзначаються високим рівнем пластичної організації форми, лаконічністю, а індивідуальні риси проявляються внаслідок творчого інтерпретування пропорцій, в способах стилізації та пошуках образності.

Слід відзначити, що з плином часу керамічна пластика з акустичними пристосуваннями знаходить все нові форми вираження й призначення та відображає рівні людського пізнання, що перебувають в освоєнні все нових просторів сучасного культурного життя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Герус Л.М. Українська народна іграшка. - Львів: Інститут народознавства НАН України, 2004. - 264 с.
2. Грушевський Марко. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу. - Київ, «Либідь», 2006. – 76 с.
3. Дайн Галина (Коллекция книг). Детский народный календарь. Игрушка в культуре России. - Хотьково, Сергиев Посад, 2010. – 178 с.
4. Захарчук-Чугай Р.В., Антонович Є.А. Українське народне декоративне мистецтво. – Київ: «Знання», 2012. - 342 с.
5. Лащук Ю.Ф. Народна кераміка Українських Карпат/Карпатська збірка: твори по вивченню народної культури Карпат та прилеглих до неї областей. – Москва: Наука, 1976. - 240с.
6. Найден О.С. Народна іграшка: традиції, образні особливості, журнал // «Народне мистецтво». – 1997. - №1. – С . 42-43
7. Народна творчість та етнографія, науково-популярний журнал. – Київ: «Наукова думка». – 1986. - № 5. - С. 78 -80. - 1966. - № 2. - С. 60 -61
8. Пошивайло О.М. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна. -Київ: Молодь, 1993. - 408 с.
9. Пошивайло Олесь. Ілюстрований словник народної гончарської термінології Лівобережної України (Гетьманщина), - Опішне: Укр. Народознавство, 1993. - 134 с.
10. Станкевич М.Є. Морфологія - наука про систему видів // Антонович Є.А., Захарчук-Чугай Р.В., Станкевич М.Є. Декоративно-прикладне мистецтво. - Львів: Світ, 1993. - 272 с.
11. Федотов Геннадий. Глина и керамика. - Москва: Школа ремесла, ООО изд-во ЭКСМО, 2005. - 160 с.
12. Чаплій Олександра. Типологія української звукової керамічної пластики // Вісник Львівської національної академії мистецтв. Випуск № 26. – С. 152 – 159

13. Чаплій Олександра. Керамічна пластика з акустичними пристосуваннями майстрів Косівщини // Вісник Львівської національної академії мистецтв. Випуск № 21. - С. 150 - 161
14. Чаплій Олександра. Керамічна окарина в Україні: походження, функції, конструктивно-технологічні та художні особливості // Народознавчі зошити, 2013. - № 4 (112). – С. 668-673
15. Черкаський Л.М. Українські народні музичні інструменти. - Київ: Техніка, 2003. - 264 с.
16. Черемский П., Семеренський В. Дзига. - Харків: «Друк», 1999. - 528 с.
17. Шрамко Б. А., Скирда В.В.. Рождение Харькова. – Харьков: Харьковский национальный университет им. Каразина, 2004. - 120 с.

ДОДАТКИ

Глосарій.

«Борощань» - (Закарпатська обл.) – низько процентна залізна руда або глини забарвлені окисами заліза. Збирають у долинах рік, особливо Тиси. Роблять чорну поливу, чорний ангоб; а з додаванням жовтої глини – коричневий.

Брязкальця, тараккальця, калатальця – порожні керамічні кульки (можуть бути яйцеподібної форми), з камінцями або глиняними кульками всередині. Раніше використовувались як шумові іграшки для немовлят, також, як оберег – відганяти злих духів від оселі, малечі, худоби. Їх знаходять у старовинних могилах дітей. Зараз використовується, як шумовий музичний інструмент.

Голосники . Цей тип звукової пластики відноситься до архітектурної кераміки. Сосуди у формі глечиків, які вбудовувалися у стіни та куполи сакральних споруд у часи Київської Русі. Окрім конструктивних архітектурних цілей (полегшення ваги склепіння), вони мали акустичне призначення (покращення акустики).

«Зозульки» -. Гуцульські фігурки пташок невеликого розміру (в Косові навпаки – великого) з ретельно опрацьованою гладкою поверхнею, яку прикрашає властивий для цієї місцевості розпис, виконаний в гамі жовтого, зеленого, білого й коричневого кольорів, що утворюють на поверхні прості, узгоджені з лаконічною пластикою композиції. Частіше це окарини, іноді великих розмірів в інших районах Західної України.

Ільчате письмо – насічка в образі сіточки на малюнку, в Косівському розписі.

Окарина – глиняний музичний інструмент, близький до свистунця з кількома отворами, завдяки яким можна грати гамми. Виник у Італії в 1952 році. З італійської переводиться, як «маленьке гусеня», також має значення – «звуки Землі», «звуки глини»

Свистунець, свистун – 1) маленька глиняна скульптурка для видобування звуків у вигляді тварини (коник, півник, курочка, цапик, баранчик, котик,

собачка, качечка, гусочка, коза, голуб, биколень, вовк, ведмідь, риба, черепаха, пелікан, орел, павичка з павенятами, кінь з трьома головами, качка з бичачою або кінською головою іт.п.\

Соловейко, соловей – свистунець у вигляді посудини (горщечка, глечика), куди наливається вода; вдуваючи туди через носик повітря, видобувають звуки, схожі до співу солов'я.(Олесь Пошивайло, Словник народної гончарської термінології Лівобережної України (Гетьманщина), Опішне, 1993, 233с., с. 148)

Лощіння (Валки), глянсування, лискування(Опішне)- загладжування поверхні виробу гладеньким предметом (камінцем, стекою та ін), від чого верхній шар глини ущільнюється й поверхня блищить.

«Мережка» (Київська обл.) - оздоблення сиріої іграшки або посуду гравіруванням по лініях

Ріжкування - Ріжок наповнюється ангобом. У маленький отвір у його нижній частині вкладається гусяче перо або скляна трубочка. Ангоб цівкою лягає на поверхню виробу. У сучасній техніці ріжок замінений на гумову грушу. Ріжкуванням майстри проводять прямі й хвилясті лінії, наносять цятки, розетки, листочки та інші.

Ритування - «уріз», продряпування, гравіювання. Це спосіб нанесення заглибленого жолобка (контурного орнаменту) дерев'яною паличкою або цвяхом на поверхню сирого черепка. Подібне до різьблення по дереву

«Фесштик» - (Закарпатська обл.) – червоний ангоб з «червленої» глини товченої з водою та перемеленої на жорнах.

Шпичка (Опішне) – стека, якою проколюють отвір с

Декорування дзвіночка традиційним косівським розписом

На прикладі дзвіночка варто розглянути технологію гравірування на білому тлі – косівського традиційного розпису. Отож, після того, як дзвіночок був сформований на гончарному крузі і пройшов етап підсушування (стужавіння), його заливають побілом (білим ангобом). Цей побіл також повинен підсохнути. Тоді майстер спеціальним інструментом-писачком гравірує лінії орнаменту. В подальшій роботі над розписом окремі площини заповнюються червінню (коричневий ангоб), за допомогою гумової груші. Де і в якій кількості давати червінь майстрові підказує творче чуття і практика в роботі. Коли розписаний дзвіночок повністю висихає, його кладуть у піч для першого (утильного) випалу. Утильний випал включає в себе такі стадії: прокурка, підйом температури (t 850-920°C), витримка та охолодження. Тепер майстер покриває дзвіночок підполив'яними фарбами. Палітра кольорів традиційна для Зосовської кераміки: зелений та жовтий, рідше – блакитний. Звісно, кожен майстер має своє співвідношення цих кольорів, як і творче вибіркоче використання усталених орнаментальних мотивів, в чому й проявляється індивідуальний почерк. Після нанесення кольорових фарб, виріб поливається прозорою поливою. Згодом виріб поступає в піч для повторного полив'яного випалу (950-1000°C). Його стадії такі ж як і в утильного випалу, проте для кращого ефекту витримку проводять довше, як і охолодження. Випал в печі – річ непередбачувана, і кожен раз дарує неповторні відтінки здавалося б незмінної гами кольорів. Під час випалу легкоплавкі поливи розтікаються по поверхні виробу, створюючи акварельну гру зеленого та жовтого кольорів з темнуватою червінню, крізь які просвічується біле тло.

Алгоритм виконання іграшки – тарихальця

(художник – кераміст Олександра Чаплій, с. Стрій, Західна Україна)

1. Глиняну кулю розділити на дві однакові половинки.
2. Одну половинку формувати на долоні у форму мисочки – по принципу формування свистунця (за спостереженнями за роботою Василя Омеляненка):
  - 2.1. Мокрим пальчиком робимо виїмку – «тарілочку»
  - 2.2. Далі формуємо півкулю з рівними стіночками
3. За першим прикладом формуємо другу півкулю.
4. З глини робимо 5-7 кульок розміром з горошину.
5. Підрівнюємо міста зрізу, постукавши виріб об стіл.
6. На краях робимо насічку, мастимо лікером та з'єднуємо дві половинки, заклав в середину глиняні «горошини».
7. Загладжуємо покатавши кулю по столу.
8. Декоруємо за бажанням: природним матеріалом, ритуванням, тощо.
Обов'язково проколюємо отвір для повітря.

1. Дитяча іграшка: брязкальця, коник-свистунець, окарина (зліва направо). Державний музей іграшки. Фото 2013 р.

2. Тарахкальця «хихички» с. Стара Сіль, Львовська область, 1931 рік.
Глина, риткування, ангоби, лощення [1, с.85]

3. **Калатальця.** а) глиняні писанки – тарахкальця народного майстра Людмили Філінська (Поділля). Фото з Інтернету;
 б),в) калатальця (торохкальця) на мотузці та без неї. Ймовірно – Українське Полісся, колекція Національного музею іграшки. Фото автора, 2017 рік.

4. А) Майстер – клас Олександри Чаплій по виготовленню тарахкальця. Б) Автор майстер-класу, художник - кераміст О. Чаплій, м. Львів. с. Опішне, Полтавська обл. Фото 2013 р.

а

б

в

г

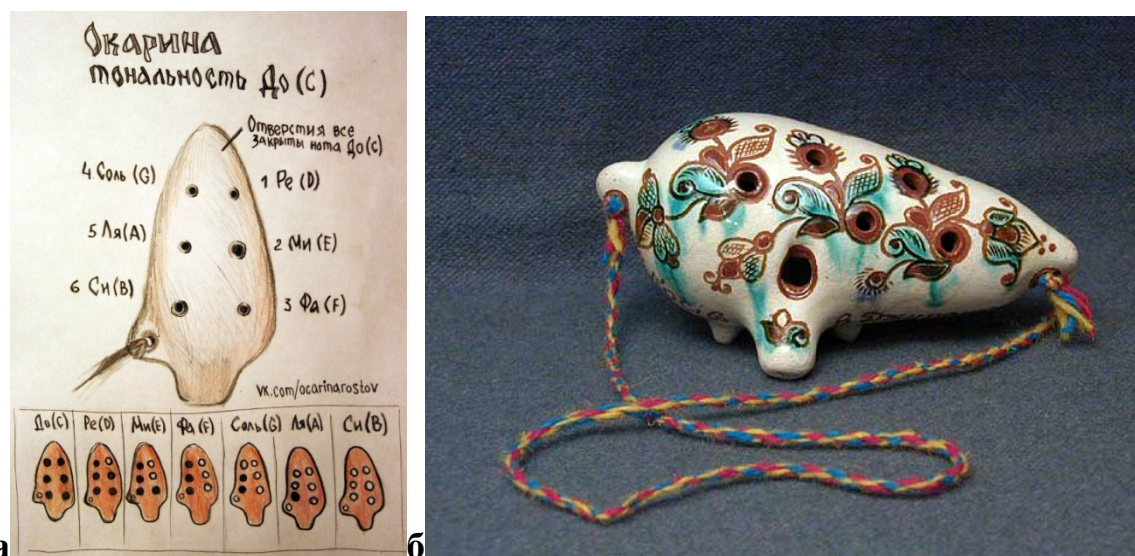
д, е

5. **Свистунці:** а), б) свищики –птахи -День гончарства в Опішньому. Ярмарок. Фото 2016 р.; в) покутська кераміка, фото з Інтернету; г) одеські сувенірні окарини та свистуни кераміста Василя Пташенчука; Порівняння робіт Ольги Шиян 1960-ті роки(д) [1, 226] та Василя Пташенчука 2016р., фото автора 2016 р.

6. Дзвоники: а,б) Косовські дзвоники та свистуни та київський дзвоник (Фото з Інтернету)

7. Окарини: а) тональність та місце положення отворів в окарині.
б) окарина з косовським декором; в), г) авторські теракотові окарини одеського кераміста Василя Пташенчука. Фестиваль « День гончаря». с. Опішне, фото 2016 р

8. «Соловейки»: автор робіт художник – кераміст О.Чаплій, фото автора, 2016 р.

9. «Зозульки», фото з книги Л. Герус, «Українська народна іграшка»

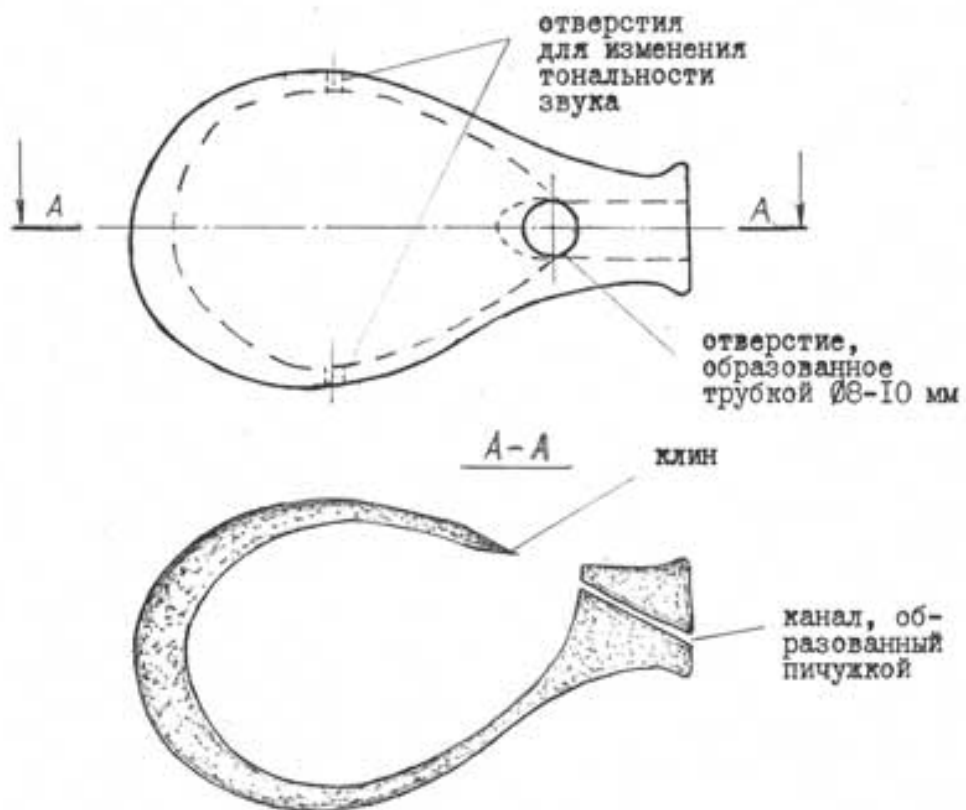
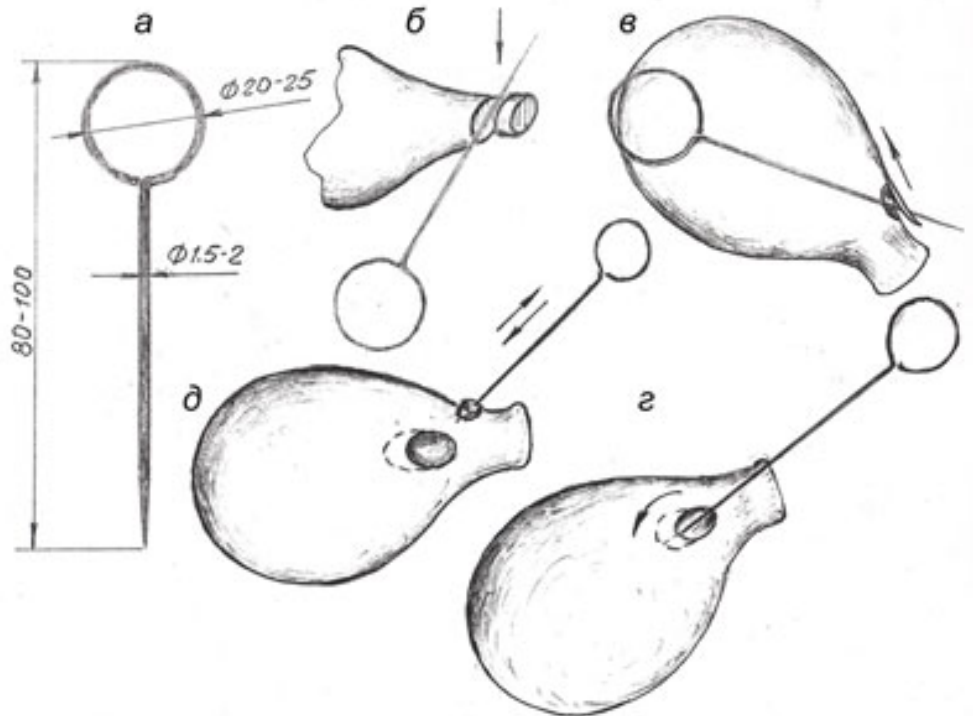
а

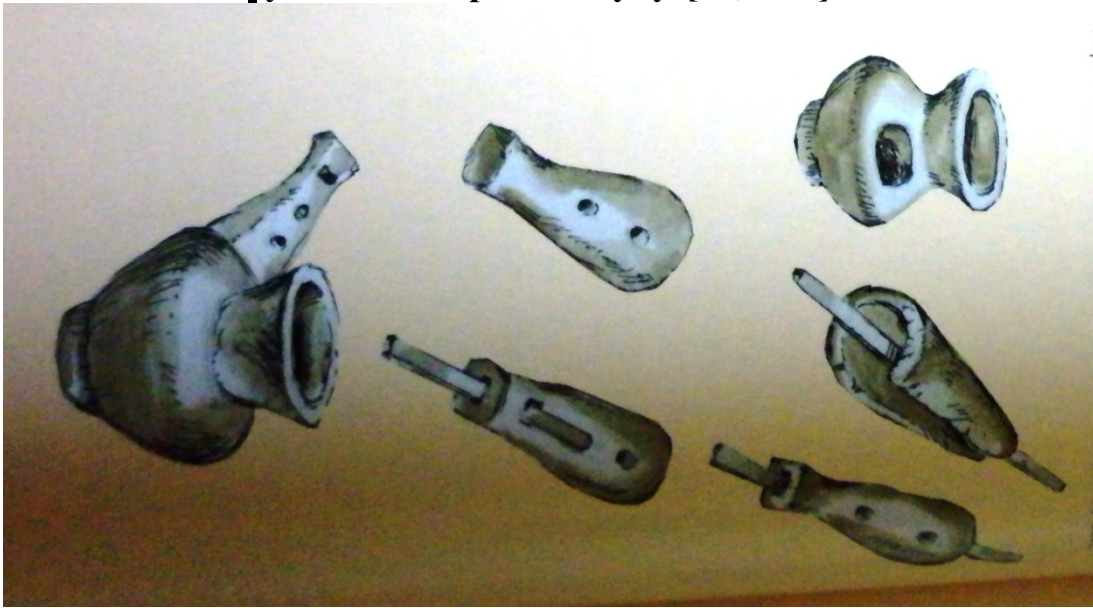
б

10. Керамічні ріжки: автори робіт а) Василь Стрипка, б) І. Заячук-Серьогіна, фото О. Чаплій, 2015 р

1. СВИЩИК. Формування резонаторної камери та свисткового механізму для відтворення звуку

2. **СОЛОВЕЙКО. Формування резонаторної камери та свисткового механізму** у для відтворення звуку. [14, с.76]

1. Из комочка глины сформировать небольшой сосуд (горшочек, крынку). Стенки должны быть толщиной 2-3 мм., чтобы игрушка выдержала давление пальцев при вставлении свистка. Дно сосуда должно быть устойчивым, с учетом веса свисткового механизма. Горшочек должен быть заужен кверху, чтоб не выплескивалась вода.
2. Раскатываем пластинку с гладкой поверхностью (от этого зависит чистота звука). Пластинку сворачиваем трубочкой таким образом, чтобы ее конец был заужен и немного уплощен, а другой - чуть расширен. Если трубочку сформировать на палочке, то будет удобно замазать место соединения краев пластинки. Лишнюю глину со шва срезаем стеклой. Трубочку снимаем с палочки и пробочкой из глины закрываем отверстие на более узком конце. Закрытый конец уплотняем пальцами. Слегка подсушить, для облегчения дальнейшей работы – формирования звуковых отверстий.
3. На трубке на расстоянии 2-3 см от краев плоским концом палочки прорезаем небольшое квадратное или прямоугольное отверстие, при этом глина сдвигается к концу трубочки. Затем палочкой, расположенной под углом 45° по отношению к поверхности трубочки, с обеих сторон отверстия делаем срезы, характерные для свистка. В другом конце трубки протыкаем другое отверстие, при этом плоскость палочки направлена строго навстречу уже прорезанному остроконечному скосу, который должен рассекать вдуваемую воздушную струю. Лишние комочки глины удаляем. Во время лепки свисток можно периодически опробовать, добиваясь хорошего звучания.
4. В стенке горшочка, чуть ниже средней части, прорезать круглое отверстие, равное толщине трубочки – свистка. При этом палочка так же находится под углом 45° по отношению к дну сосуда, чтобы свисток вставлялся наклонно, конец палочки не должен касаться дна. Снаружной стороны отверстие хорошо замазываем.
5. Игрушку загладить, декорировать, сушить не менее 48 часов и обжечь.

СПИСОК ІНФОРМАНТІВ

1. Цибульник Борис Миколайович (1957- 2014рр.), , уродженець та житель с. Шарівка Валківського району Харківської обл., вул. Леніна, б. 70,т. 05753 69683; середнє-спеціальна освіта, гончар, народний майстер України.
2. Ковальов Олександр Миколайович, уродженець та мешканець м. Валки Харківської обл.,т.05753 51109, 0970848064, вища освіта, директор та викладач з кераміки Валківської дитячої школи мистецтв.
3. Рисцов В`ячеслав Васильович, 1937 р.н., уродженець с. Ахтирка, Сумської обл., (батько – гончар Коробка Василій Афанасович), мешканець м. Харків, Усовський пер., б.26, т.0675715 873, пенсіонер, гончар, письменник, поет, член спілки письменників м. Харкова
4. Касьянов Віктор Іванович, 1948 р.н., уродженець с .Лісне, Харківської обл., мешканець с. Мохнач, Харківської обл., вул. Сибіряків, б. 68., т.067 892 1855, середнє-спеціальна освіта, пенсіонер,пічник – самоучка.
5. Грошева Надія Михайлівна, 1969 р.н., уродженка м. Харкова, жителька с. Мохнач (з 1990 року – повернулася жити до дому своєї бабусі), Харківської обл., т.096 386 20 29, сторож, директор шкільного музею Мохначанської середньої школи (закрита з 1973 року), була ініціатором збірки речей до музею.
6. Лобойченко Валентина Петрівна, 1970 р.н., уродженка та жителька с. Опішне, Полтавської обл.. вул.. Партизанська, б. 11-а, гончарівна – іграшкарка, учениця народної майстрині Олександри Селюченко
7. Лобойченкло Іван Самойлович, 1957 р.н., уродженець та мешканець с. Опішне, Полтавської обл., вул.Партизанська, б. 11-а., тимчасово безробітний, гончар, народний майстер України (учень опішнянських гончарів Трохима Демченко й Івана Білика),
8. Мороховець Олена Петрівна, 1971 р. н., уродженка та жителька с. Опішне, Полтавської обл., вул. Панченка , б. 6., гончарівна, робітниця Національного музею українського гончарства в Опішньому.
9. Чаплій Олександра, 20.12. 1988 р.н (прибл.), уродженка м. Стрій, жителька м. Львів, художник – кераміст, аспірант ЛНАІ, учасник Симпозіуму керамістів в с. Опішне, Полтавської обл. у 2013 році.
10. Пташенчук Сергій, 30.03.1982 р.н., уродженець та житель м. Одеса. художник-кераміст,учасник багатьох гончарських та мистецьких фестивалів та ярмарок....
11. Глодан Юрій Вікторович, 1957 р.н, уродженець Донецької обл., живе 1967 року у село Вишка, Велико - Березнянський район, Закарпатська обл., рятівник горно-лижного курорту «Красія».

12. Шпортень Віктор Андрійович, 1965 р.н., уродженець Закарпатській обл., мешкає м. Берегове, Закарпатська обл., т. 067 894 45 65, пенсіонер
13. Подгорна Любов Лукінішна, 1945 р.н. (72 роки), уродженка Закарпатській обл., мешкає м. Ужгород, завуч спорт школи.
14. Івше Зигсундович Крішма, 1962 р.н., уродженець Закарпатської обл., мешкає с. Вишка , Велико - Березнянський район, Закарпатська обл., рятівник горно-лижного курорту «Красія», має громадянство Угорщини.